

Μετανάστευση και ανάπτυξη: Επιπολιτισμοποίηση και προσαρμογή των μεταναστών μαθητών στα ελληνικά σχολεία

Βασίλης Παυλόπουλος

Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΨΧ19: Ψυχολογία της Μετανάστευσης

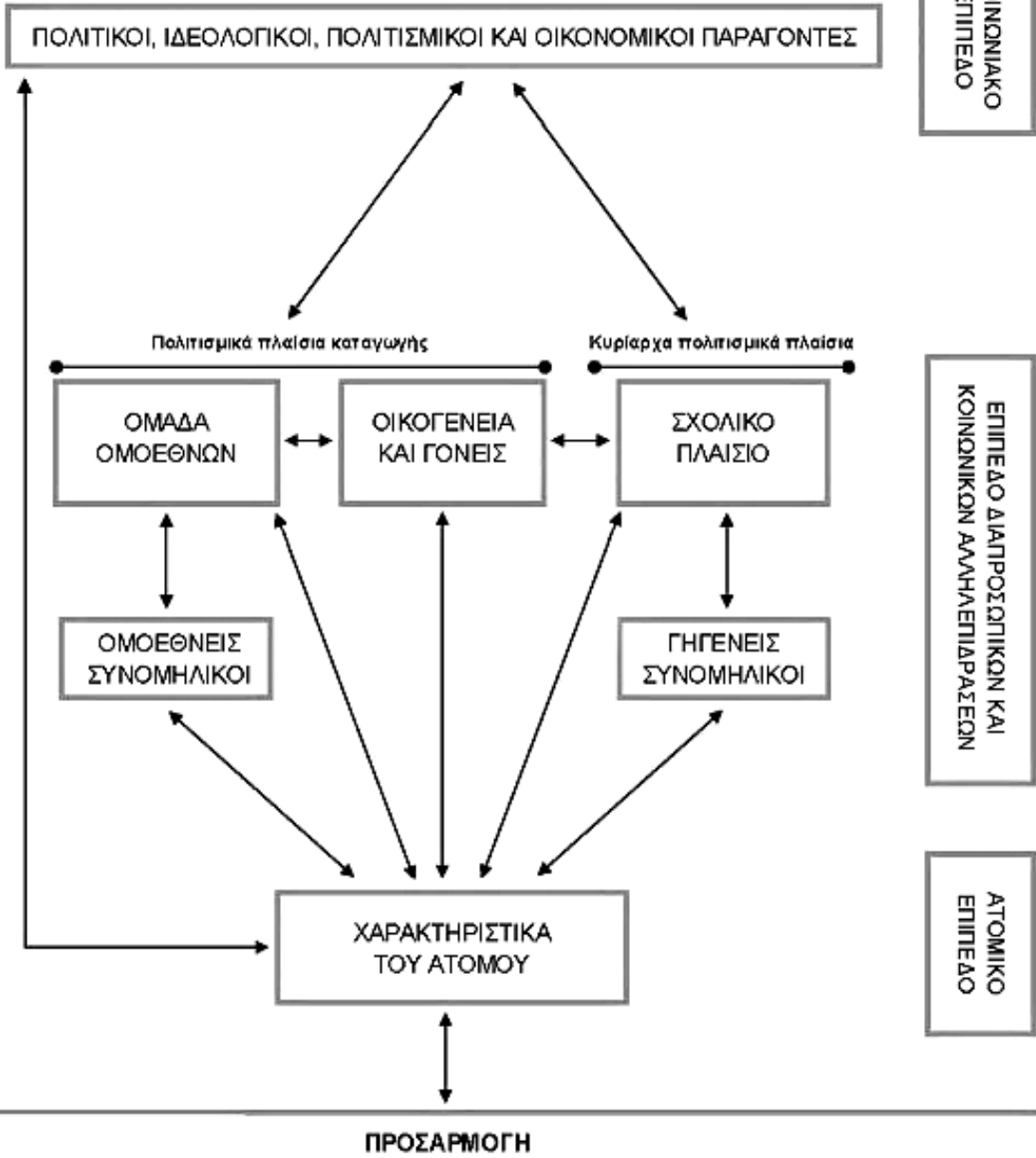
Εαρινό εξάμηνο 2021-2022

Μετανάστευση και ανάπτυξη

- Τα παιδιά και οι έφηβοι μετανάστες αντιμετωπίζουν τη «διπλή πρόκληση» που συνεπάγονται οι διεργασίες της ανάπτυξης και της διαπολιτισμικής επαφής.
- Σημαντικά αναπτυξιακά επιτεύγματα: σχολική επάρκεια, διαγωγή, σχέσεις με συνομηλίκους, διαμόρφωση ταυτότητας (Masten & Motti-Stefanidi, 2008).
- Σημαντικά επιπολιτισμικά επιτεύγματα: η πλοήγηση ανάμεσα σε δύο πολιτισμικά πλαίσια, η αντιμετώπιση της αντιξοότητας σε τομείς όπως η γλώσσα, το κοινωνικο-οικονομικό status, οι διακρίσεις (Sam & Oppedal, 2003).
- Το «μεταναστευτικό παράδοξο» (García Coll & Marks, 2012): Μύθος ή πραγματικότητα;

Μετανάστευση, ανάπτυξη και οικογένεια (Fleck & Fleck, 2013)

- Η επιπολιτισμοποίηση συντελείται με ταχύτερους ρυθμούς για τα παιδιά και τους εφήβους, παρά για τους γονείς, με συνέπεια την πρόκληση επιπολιτισμικού χάσματος στην οικογένεια.
- Τα μεταναστόπουλα συχνά βιώνουν μια διελκυστίνδα ανάμεσα στο σχολείο (που πιέζει προς την αφομοίωση) και τους γονείς (που πιέζουν προς την πολιτισμική διατήρηση).
- Τα μεταναστόπουλα βιώνουν συγκρουσιακούς ρόλους στην οικογένεια, οι οποίοι περιλαμβάνουν ευθύνες ενηλίκων και συγχρόνως παιδικές συμπεριφορές.
- Τα μεταναστόπουλα δεύτερης γενιάς αντιμετωπίζουν επιπλέον δυσκολίες όσον αφορά την ιθαγένεια, το οποίο ενδέχεται να έχει επιπτώσεις στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους.



ΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ
ΕΠΙΠΕΔΟ

ΕΠΙΠΕΔΟ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΔΝΗΑΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ

ΑΤΟΜΙΚΟ
ΕΠΙΠΕΔΟ

Ένα πολυεπίπεδο μοντέλο για την επιπολιτισμοποίηση και την προσαρμογή των παιδιών και εφήβων μεταναστών

Motti-Stefanidi, Berry, Chrysochoou, Sam, & Phinney (2012)

Τρεις ερευνητικοί άξονες

- Οι μαθητές:
 - ✓ Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης, εθνοτική ταυτότητα
 - ✓ Αντιξοότητα
 - ✓ Ψυχολογική προσαρμογή: αυτοεκτίμηση, ψυχική υγεία
 - ✓ Σχολική προσαρμογή: επίδοση, προσλαμβανόμενη διάκριση
 - ✓ Οικογενειακή προσαρμογή: συνοχή-ευελιξία, συγκρούσεις
- Οι γονείς:
 - ✓ Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης
 - ✓ Γονική εμπλοκή στο σχολείο και στα μαθήματα
- Οι εκπαιδευτικοί:
 - ✓ Πολυπολιτισμικές στάσεις

Η ταυτότητα των ερευνών

- Athena Studies of Resilient Adaptation (2003-σήμερα, επιστ. υπεύθ.: Φ. Μόττη-Στεφανίδη, διαχρονική έρευνα για την προσαρμογή εφήβων μεταναστών, N=1.183, μερική χρηματοδότηση από ευρωπαϊκούς και εθνικούς πόρους)
- Εθνοτική ταυτότητα και ψυχοκοινωνική προσαρμογή εφήβων μεταναστών (2010, N=777, επιστ. υπεύθ.: Η. Μπεζεβέγκης, μερική χρηματοδότηση από Ι.ΜΕ.ΠΟ.)
- Διερεύνηση αναγκών & σχεδιασμός παρεμβάσεων ψυχολογικής υποστήριξης αλλοδαπών και παλιννοστούντων μαθητών (2011, επιστ. υπεύθ.: Σ. Παντελιάδου, Φ. Μόττη-Στεφανίδη, N=1.097 μαθητές, 753 γονείς, 86 εκπαιδευτικοί, χρηματοδότηση από Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο & ΥΠ.ΕΣ.)

Η ταυτότητα των ερευνών

Τα εμπειρικά δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή την παρουσίαση προέρχονται από ερευνητικά προγράμματα, τα οποία χρηματοδοτήθηκαν εν μέρει από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής και το Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης.



Εθνικό & Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ



Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ



ΠΑΙΔΕΙΑ ΜΠΡΟΣΤΑ
2^ο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης



Υπουργείο Εσωτερικών,
Αποκέντρωσης και
Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης



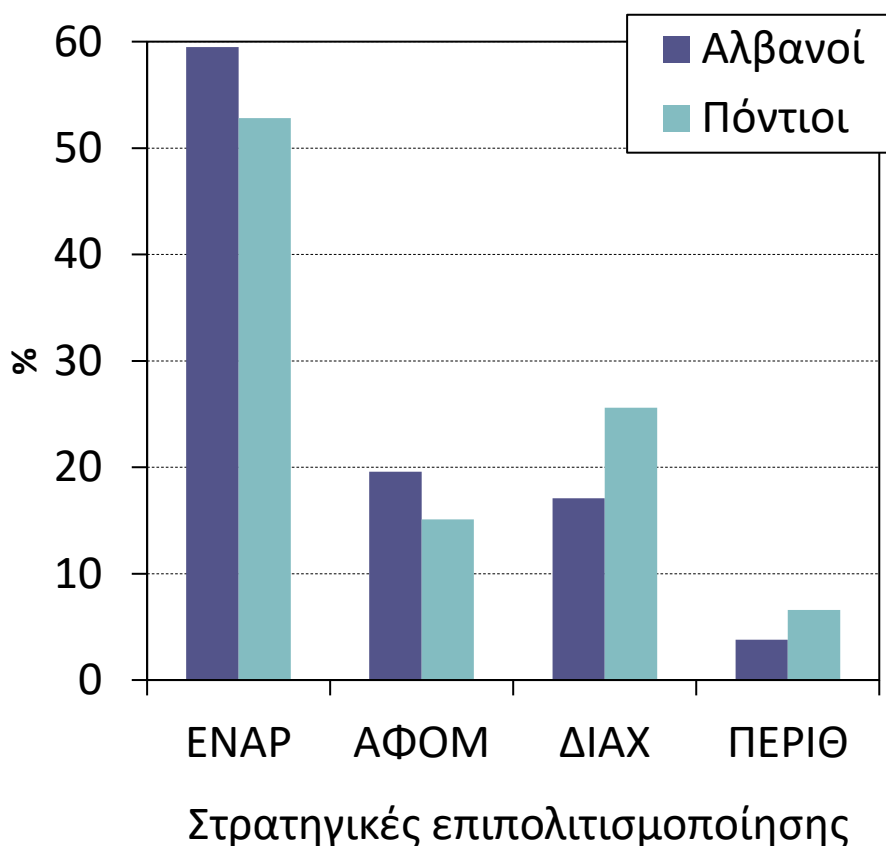
ΙΜΕΠΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης εφήβων μεταναστών

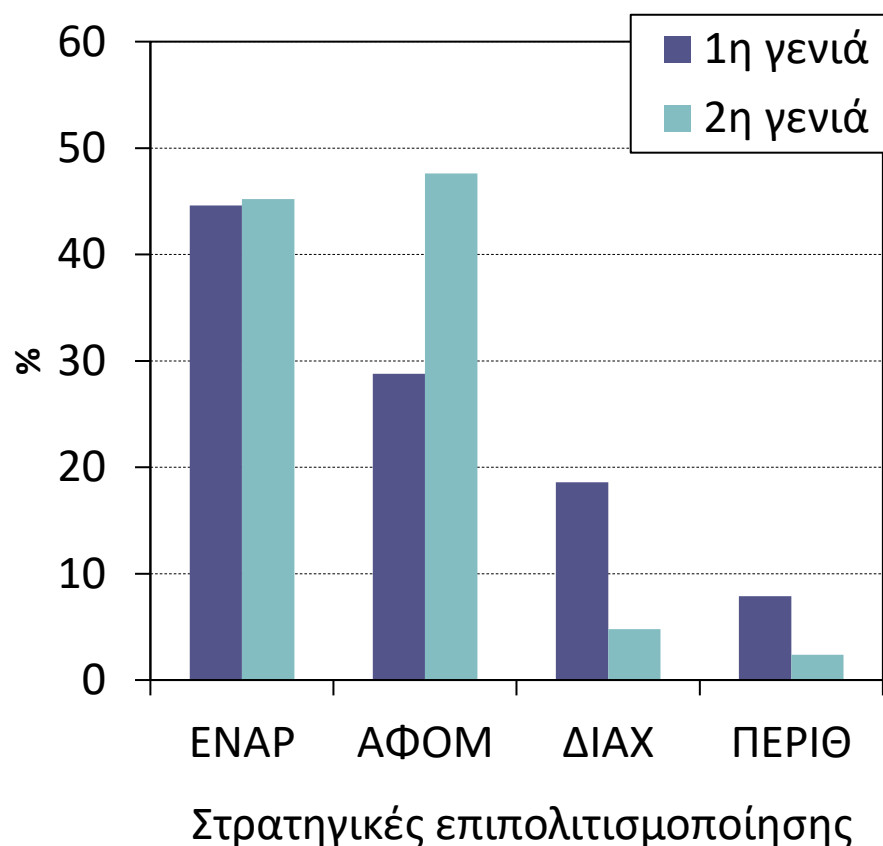
(Παυλόπουλος & συν., 2009. Παυλόπουλος, 2011. Παυλόπουλος & συν., 2012)

- Η **εναρμόνιση** είναι εμφανώς η προτιμώμενη στρατηγική από την πλειοψηφία των μεταναστών μαθητών (45%-55%).
- Το ίδιο σαφές είναι η απόρριψη της **περιθωριοποίησης**, η οποία συγκεντρώνει μονοψήφια ποσοστά.
- Η **αφομοίωση** και ο **διαχωρισμός** κυμαίνονται σε ενδιάμεσο επίπεδο (μεταξύ 15%-25%)...
- ...η **αφομοίωση** αναμένεται να είναι πιο δημοφιλής στα μεταναστόπουλα δεύτερης γενιάς (και στα κορίτσια), ενώ ο **διαχωρισμός** στην πρώτη γενιά (και στα αγόρια).
- Δεν καταγράφονται αξιόλογες διαφορές μεταξύ μεταναστών από την Αλβανία και παλιννοστούντων Ποντίων μαθητών.

Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης και εθνοτική ομάδα (Παυλόπουλος, 2011)



Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης και γενιά μετανάστευσης (Παυλόπουλος & συν., 2009)

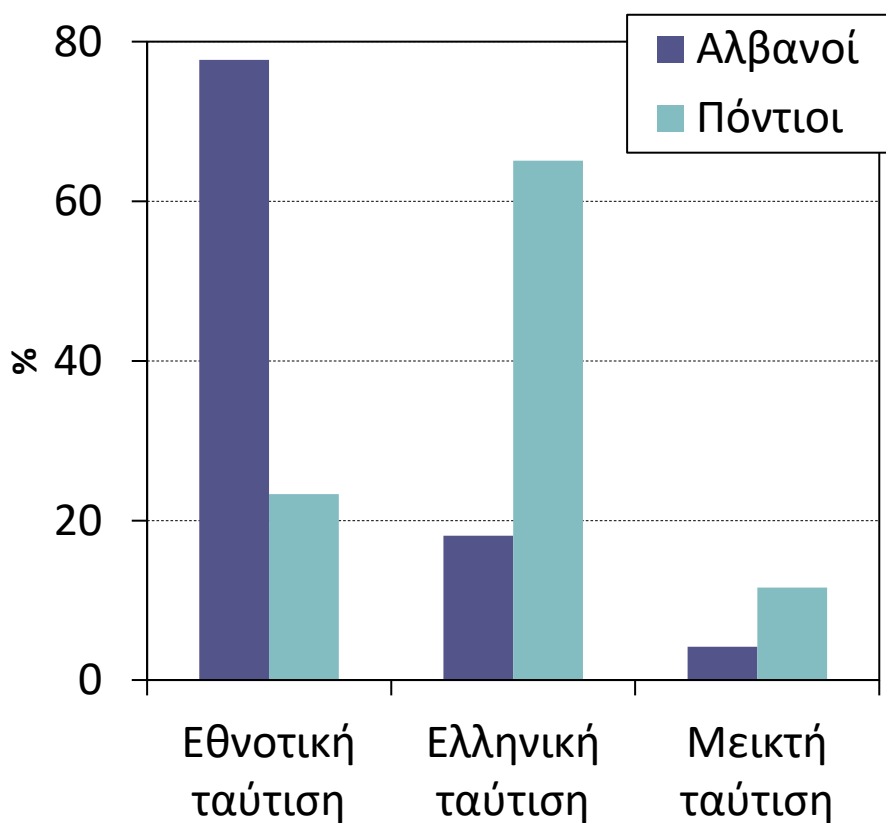


$p < 0,05$

Εθνοτικός αυτοπροσδιορισμός των μεταναστών εφήβων (Παυλόπουλος, 2011. Παυλόπουλος & συν., 2012)

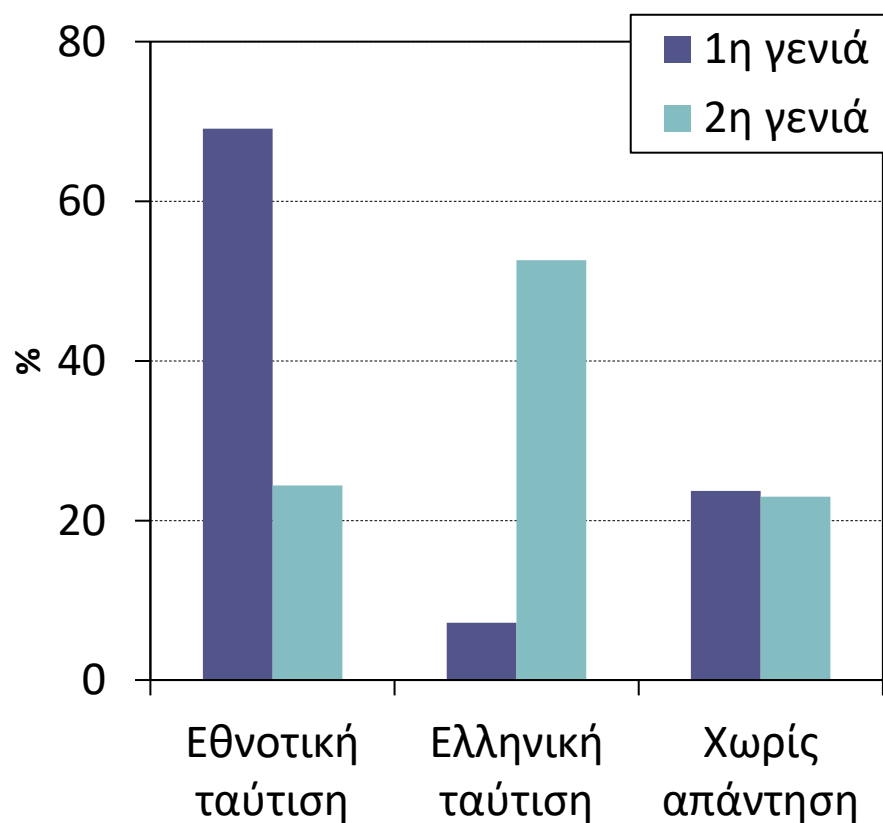
- Η εθνοτική ομάδα και η γενιά μετανάστευσης των εφήβων ακολουθούν παράλληλες πορείες αναφορικά με τον εθνοτικό αυτοπροσδιορισμό:
- Τα μεταναστόπουλα από την Αλβανία και η πρώτη γενιά ταυτίζονται εμφανώς με τη **χώρα προέλευσης...**
- ...ενώ η εικόνα αντιστρέφεται πλήρως για τους Ποντίους εφήβους και τη δεύτερη γενιά, οι οποίοι προσδιορίζονται κυρίως με βάση την **ελληνική ταυτότητα.**

Εθνοτικός αυτοπροσδιορισμός και εθνοτική ομάδα (Παυλόπουλος, 2011)



$p < 0,001$

Εθνοτικός αυτοπροσδιορισμός και γενιά μετανάστευσης (Παυλόπουλος & συν., 2012)

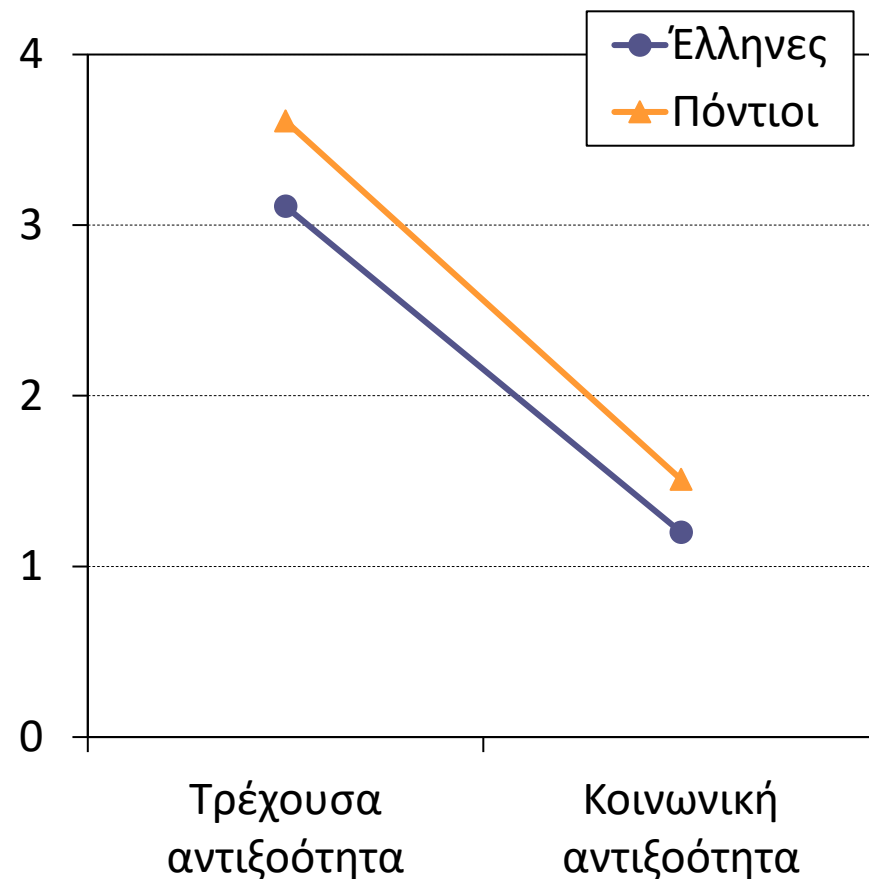
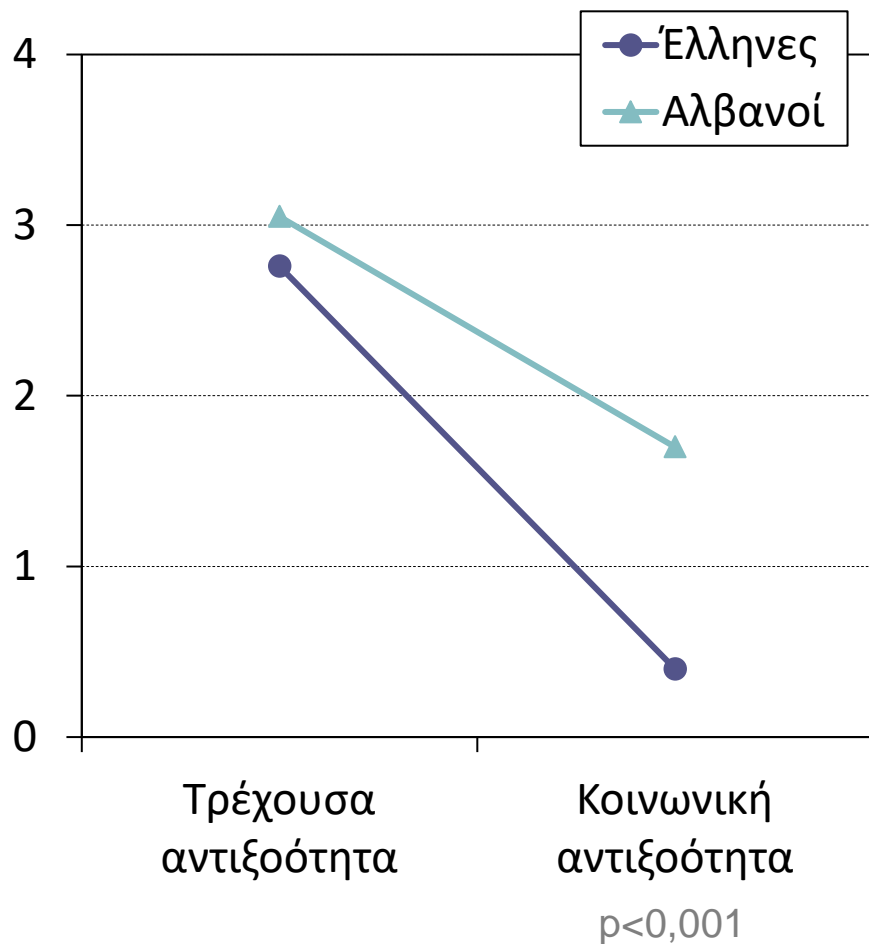


$p < 0,001$

Μετανάστευση και αντιξοότητα

- Η μετανάστευση θεωρείται παράγοντας επικινδυνότητας για την προσαρμογή επειδή συνήθως συνεπάγεται κάποιο βαθμό αντιξοότητας.
- Όμως χρειάζεται αποσαφήνιση των μεταβλητών:
 - ✓ ποιο είδος αντιξοότητας;
 - ✓ ποια εθνοτική ομάδα μεταναστών;
 - ✓ ποιο κριτήριο αναφοράς;

Δείκτες αντιξοότητας μεταναστών από την Αλβανία και Ποντίων παλιννοστούντων εφήβων συγκριτικά με τους Έλληνες συμμαθητές τους (Motti-Stefanidi et al., 2008a)

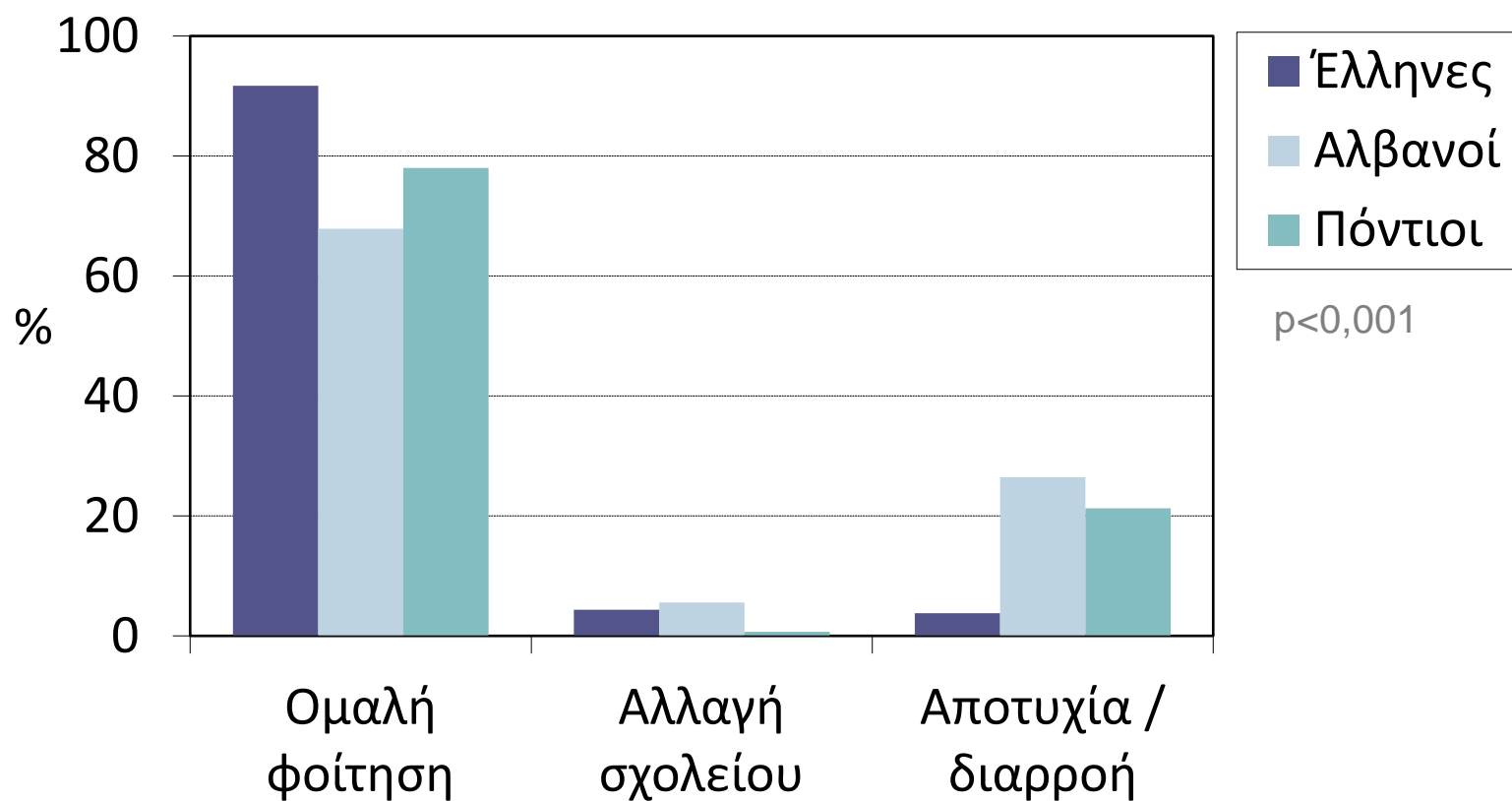


Δείκτες προσαρμογής των μεταναστών εφήβων

(Motti-Stefanidi et al., 2008a. Motti-Stefanidi et al., 2008b. Motti-Stefanidi et al., 2012, Παυλόπουλος, 2011, Παυλόπουλος & συν. 2012)

- Οι μετανάστες από την Αλβανία και οι παλινοστούντες Πόντιοι έφηβοι δεν διαφέρουν σημαντικά από τους Έλληνες συμμαθητές τους στην **ψυχολογική προσαρμογή** (δηλ. αυτοεκτίμηση και συναισθηματικά συμπτώματα).
- Επιπλέον, οι Πόντιοι έφηβοι δεν διαφέρουν ιδιαιτέρως από τους Έλληνες συνομηλίκους τους ούτε στη **σχολική επάρκεια...**
- ...ενώ οι μαθητές από την Αλβανία υστερούν στους δείκτες **σχολικής επάρκειας** (δηλ. επιμέλεια, διαγωγή, δημοτικότητα) συγκριτικά με τους Έλληνες.
- Οι μετανάστες μαθητές σημειώνουν σημαντικά χαμηλότερη **σχολική βαθμολογία** από ό,τι τα Ελληνόπουλα.

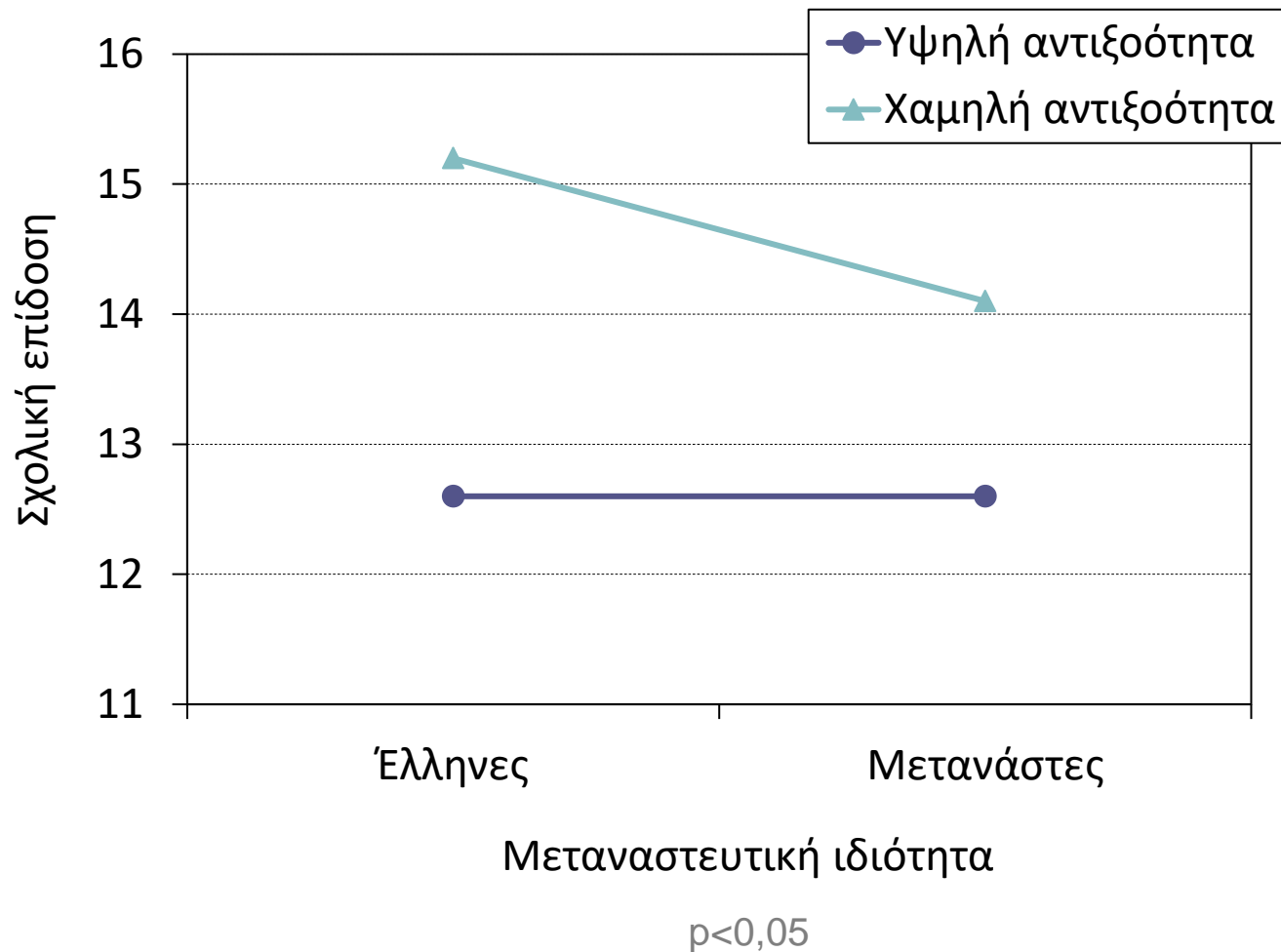
Έκβαση της σχολικής φοίτησης (Α'-Γ' Γυμνασίου) ως προς την εθνοτική ομάδα (Παυλόπουλος & Μόττη-Στεφανίδη, 2008)



Διαχρονικοί προγνωστικοί παράγοντες έκβασης της σχολικής φοίτησης (Παυλόπουλος & Μόττη-Στεφανίδη, 2008)

| | Θετικοί (προστατευτικοί) | Αρνητικοί (ευαλωτότητας) |
|---------------|---|--|
| ΣΧΟΛΙΚΟΙ | Σχολική επίδοση (ΕΛΛ) Δημοτικότητα | Απουσίες (ΑΛΒ+ΠΟΝ) Ηλικία (ΑΛΒ+ΠΟΝ) |
| ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΙ | Οικογενειακή συνοχή Οικογενειακή ευελιξία Γονική εμπλοκή (ΕΛΛ) | Συγκρούσεις με γονείς |
| ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ | Δεύτερη γενιά μεταναστών Σχετίζεσθαι με Έλληνες Ταύτιση με εθνοτική ομάδα | Μετανάστευση Σχετίζεσθαι με ομοεθνείς |

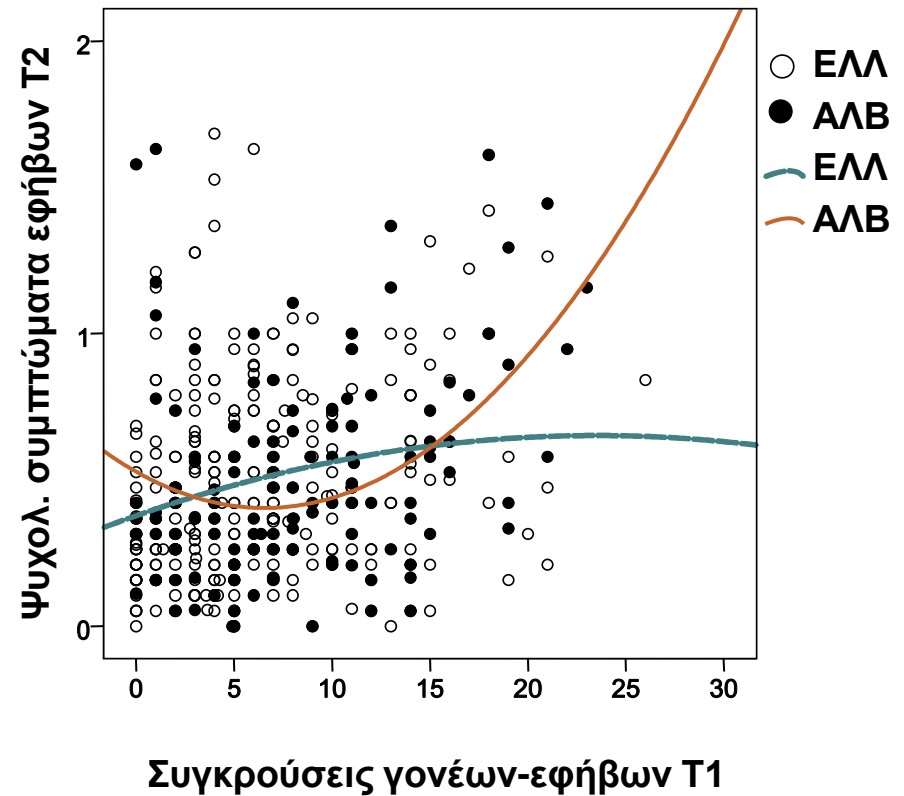
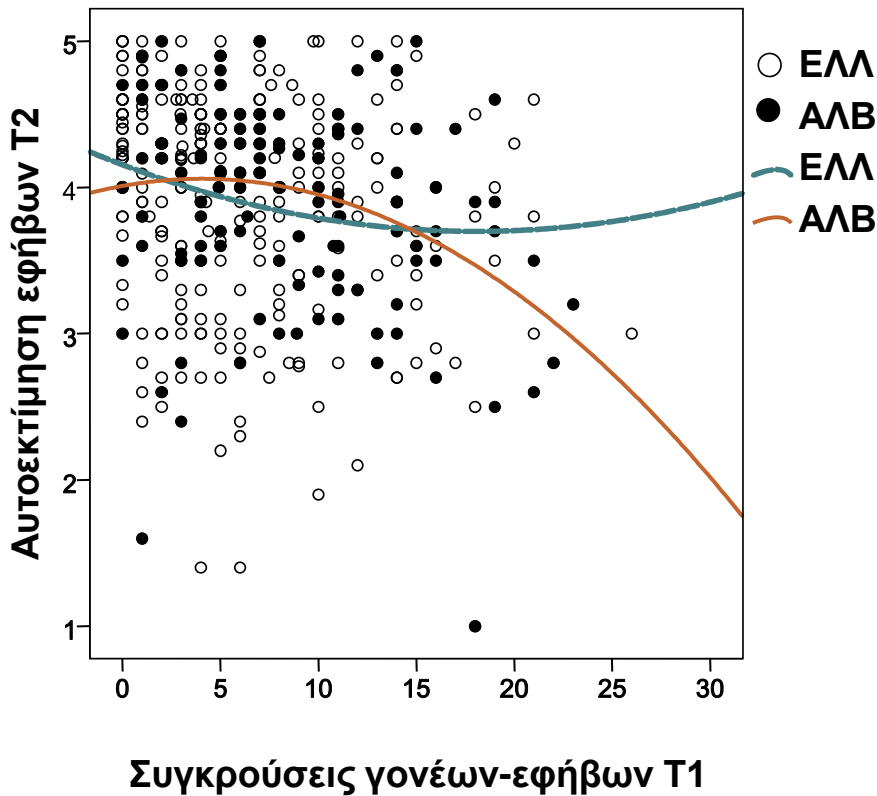
Αλληλεπίδραση της μέσης αντιξοότητας στην τάξη και της μεταναστευτικής ιδιότητας πάνω στη σχολική επίδοση (Motti-Stefanidi et al., 2012)



Συμβολή των διαστάσεων του επιπολιτισμοποίησης στην προσαρμογή εφήβων μεταναστών από την Αλβανία και παλιννοστούντων Ποντίων (Motti-Stefanidi et al., 2008b)

| | | Εθνοτικός προσανατολισμός | Εθνικός (ελληνικός) Προσανατολισμός |
|------------|-----------------|---|---|
| ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ | ΨΥΧΟ- ΛΟΓΙΚΗ | - συναισθ. συμπτώματα + αυτοεκτίμηση | + αυτοεκτίμηση |
| | ΣΧΟΛΙΚΗ | | + σχολική επίδοση - απουσίες + επιμέλεια - διαγωγή |

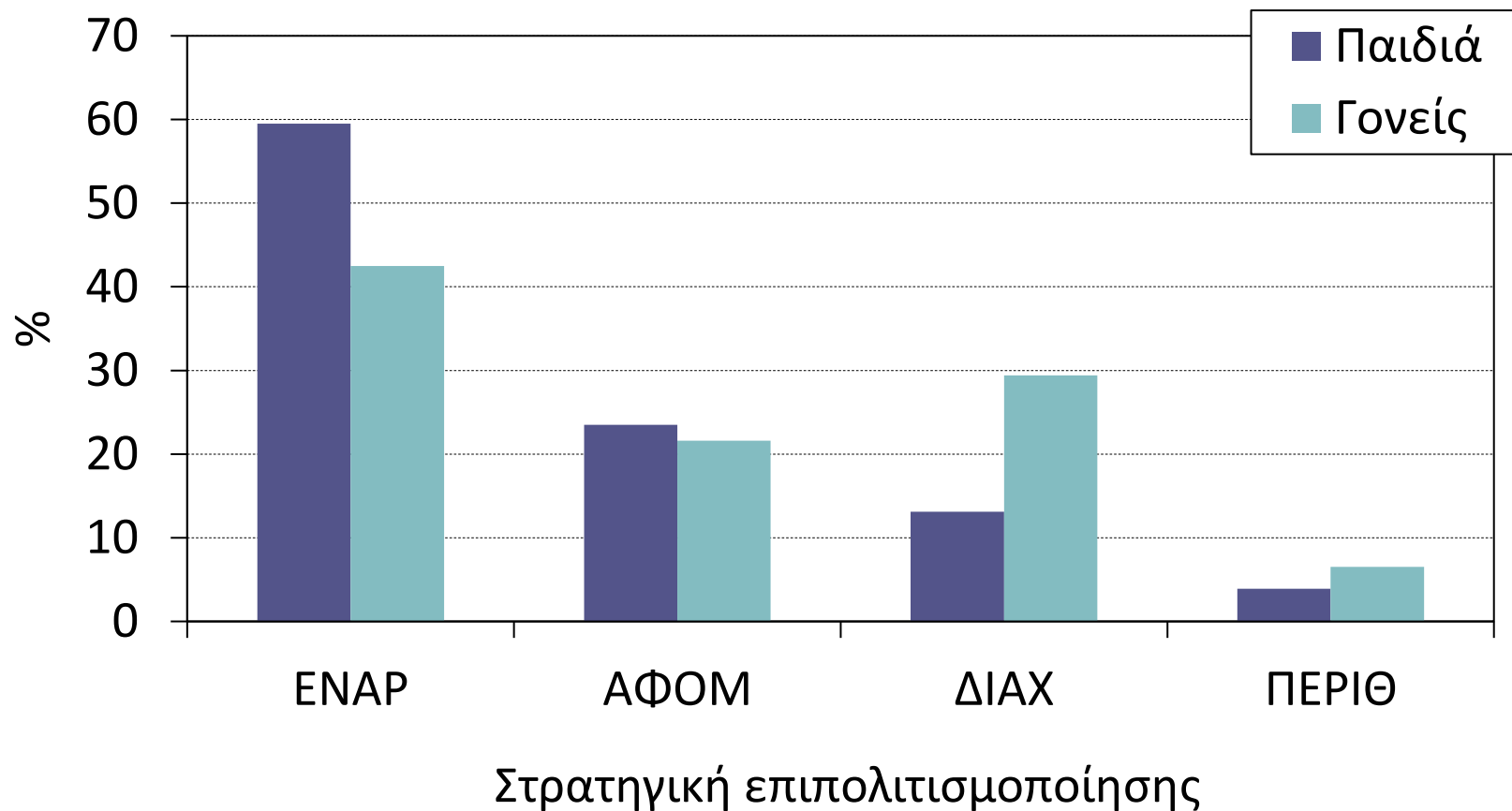
Συμβολή των συγκρούσεων γονέων-εφήβων στην ψυχολογική προσαρμογή των μεταναστών από την Αλβανία και των Ελλήνων συμμαθητών τους (Motti-Stefanidi et al., 2011)



Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης γονέων μεταναστών (Pavlopoulos et al., 2012)

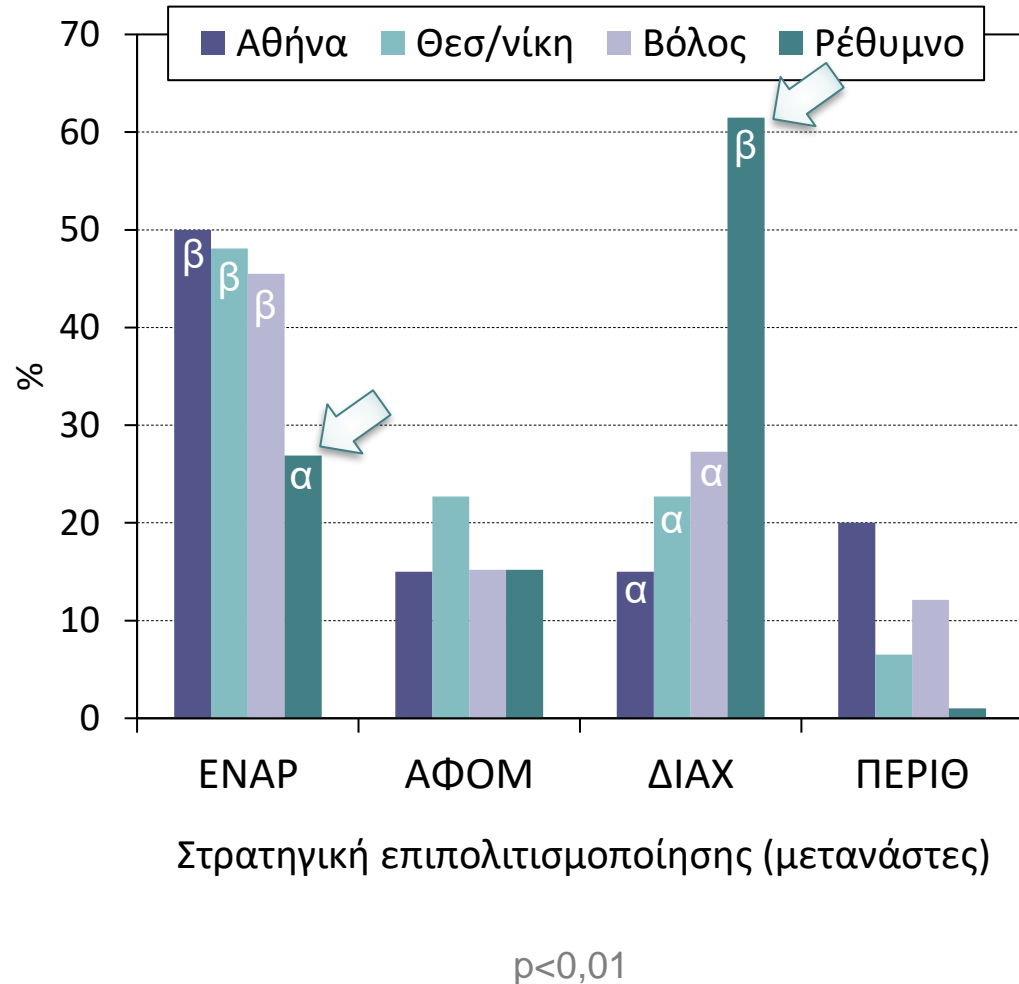
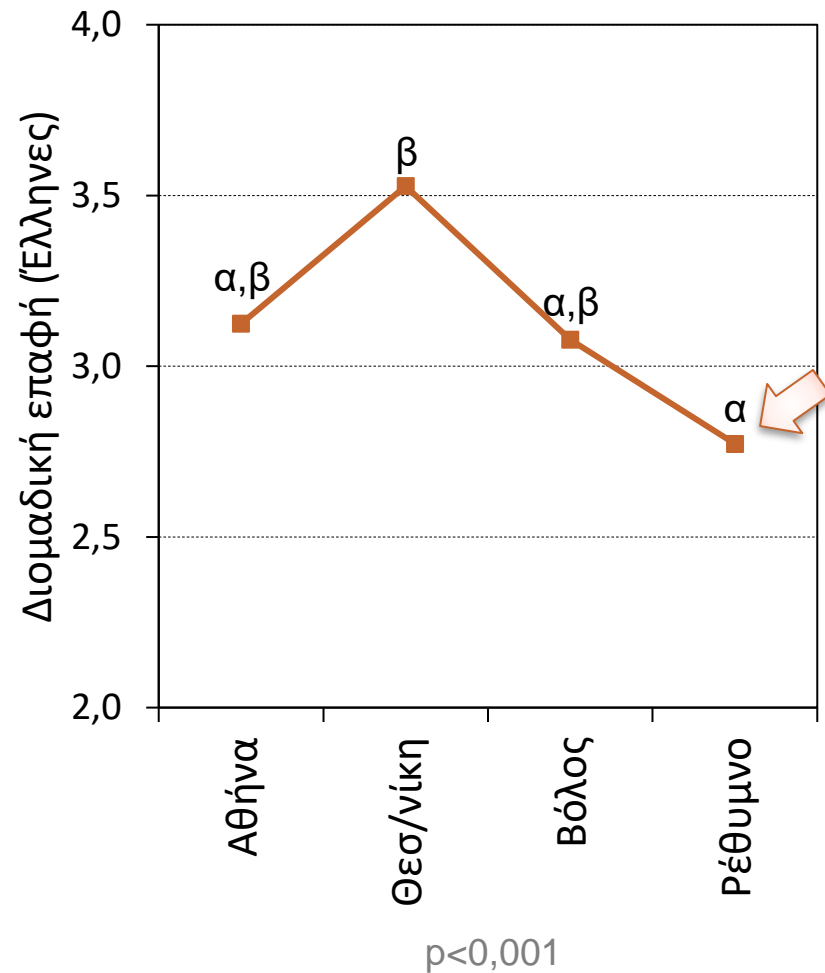
- Οι στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης των μεταναστών γονέων ακολουθούν παρόμοιο μοτίβο με εκείνες των παιδιών τους...
- ...με ελαφρώς αυξημένη τάση των γονέων προς τον **διαχωρισμό**, έναντι της **εναρμόνισης**.
- Επιπλέον, οι μετανάστες γονείς τείνουν να υιοθετούν συχνότερα τον **διαχωρισμό** σε πλαίσια όπου η διομαδική επαφή (με βάση τις αναφορές των Ελλήνων γονέων) είναι χαμηλή.
- Οι **πρακτικές ανατροφής** των μεταναστών γονέων είναι μάλλον πιο παραδοσιακές (λιγότερο ευέλικτες, περισσότερο αυταρχικές) από αυτές που αναφέρουν οι Έλληνες γονείς.

Στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης των μεταναστών γονέων και των παιδιών τους (Pavlopoulos et al., 2012)

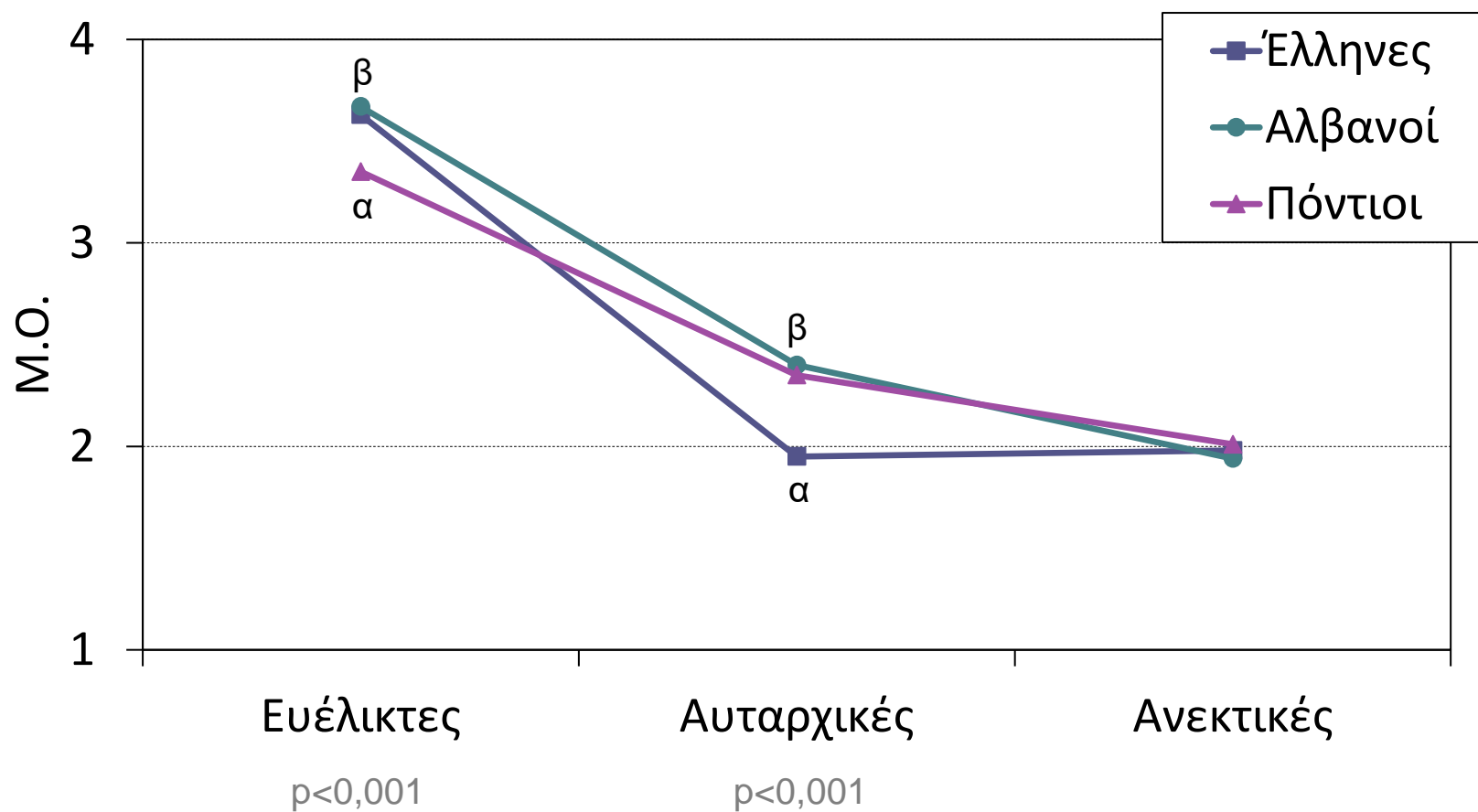


p<0,01

Διομαδική επαφή (Έλληνες γονείς), στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης (μετανάστες γονείς) και τύπος διαμονής (Pavlorou et al., 2012)



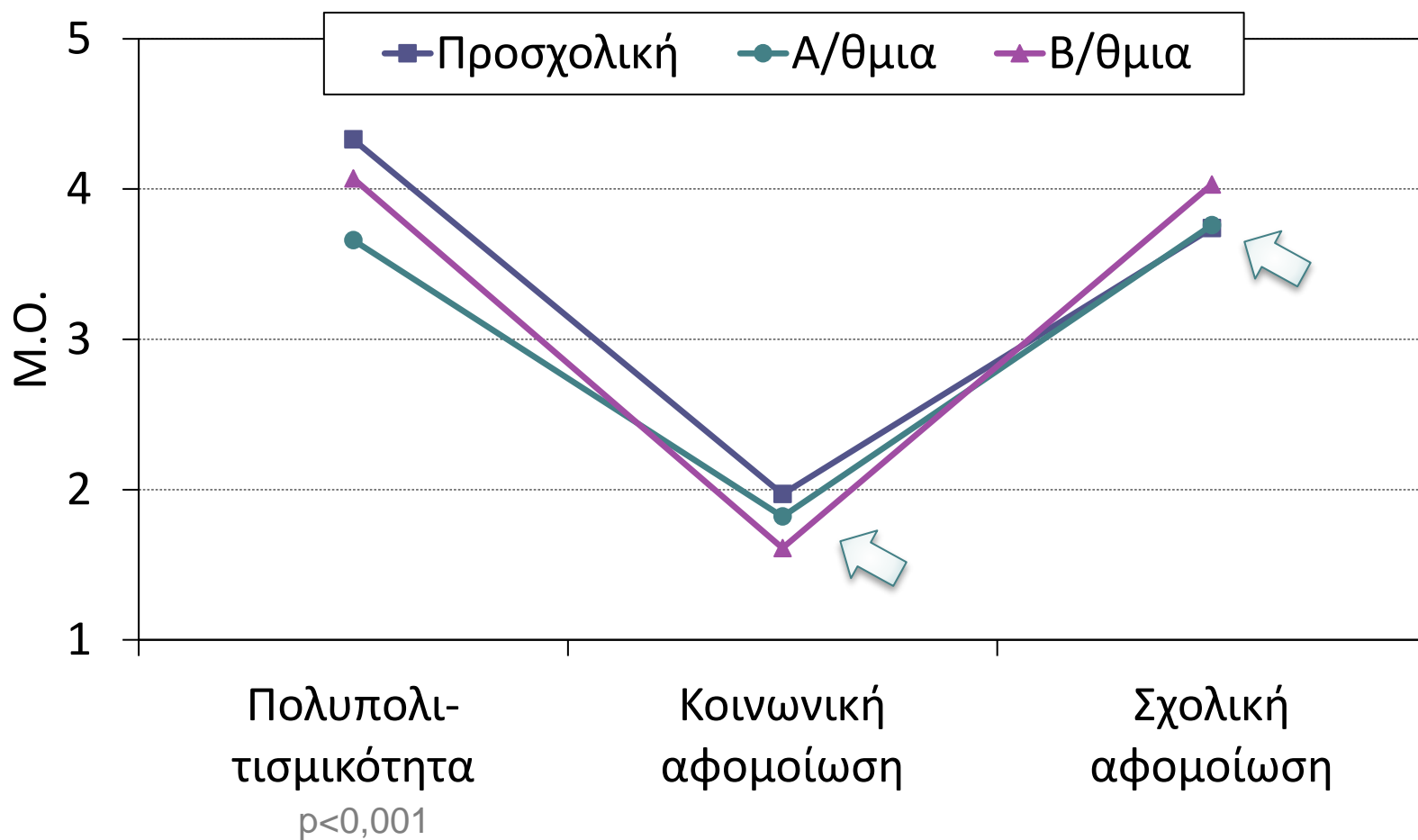
Γονικές πρακτικές ανατροφής των παιδιών ως προς την εθνοτική ομάδα (Παυλόπουλος, 2011)



Διαπολιτισμική προσαρμογή των εκπαιδευτικών

- Κατ' αρχήν, οι εκπαιδευτικοί εμφανίζονται να συμφωνούν με το **πολυπολιτισμικό μοντέλο** ένταξης των μεταναστών και να διαφωνούν με το **αφομοιωτικό μοντέλο** (Berry, 2006).
- Ωστόσο, καταγράφεται ασυμμετρία στις αναφερόμενες στάσεις των εκπαιδευτικών περί **κοινωνικής αφομοίωσης** (διαφωνία) και **σχολικής αφομοίωσης** (συμφωνία).

Διαπολιτισμικές στάσεις των εκπαιδευτικών από τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης (Παυλόπουλος, 2011)



Διαπιστώσεις και προοπτικές

- Σε γενικές γραμμές, οι έρευνες στην Ελλάδα συνάδουν με τα διεθνή εμπειρικά δεδομένα (π.χ. Berry et al., 2006): τόσο η **πολιτισμική διατήρηση** όσο και η **διαπολιτισμική επαφή** συμβάλλουν *συμπληρωματικά και με θετικό τρόπο* στην προσαρμογή.
 - ✓ Τα παραπάνω έχουν προκύψει από μελέτη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, ενηλίκων και εφήβων, αφού ελήφθη υπ' όψιν η διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα.
 - ✓ Τα ευρήματα αυτά παραπέμπουν σαφώς στη στρατηγική της **εναρμόνισης** και υποδεικνύουν αντίστοιχου περιεχομένου παρεμβάσεις και πολιτικές.

Διαπιστώσεις και προοπτικές

- Οι έρευνες παρέχουν ενδείξεις για την **αμοιβαία διαμόρφωση** των διομαδικών σχέσεων μέσα από την επαφή των μεταναστών μαθητών και των οικογενειών τους με τους Έλληνες.
 - ✓ Η στρατηγική επιπολιτισμοποίησης των μεταναστών δεν είναι ελεύθερη επιλογή· από την άλλη, αναμένεται να επηρεάσει τις αντιλήψεις των γηγενών (Bourhis et al., 1997).
 - ✓ Μέσα στην οικογένεια οι επιδράσεις είναι αμφίδρομες, καθώς τα παιδιά εντάσσονται στην κοινωνία υποδοχής με πιο ταχείς ρυθμούς από ό,τι οι γονείς τους (Birman, 2006)...
 - ✓ ...το οποίο όμως αναμένεται να προκαλέσει συγκρούσεις που επηρεάζουν τα μεταναστόπουλα πιο πολύ από ό,τι ισχύει για τους γηγενείς συνομηλίκους (Motti-Stefanidi et al., 2011).

Διαπιστώσεις και προοπτικές

- Έμφαση στις ομοιότητες μεταξύ μεταναστών και γηγενών παιδιών και εφήβων, παρά στις διαφορές – αυτό μάλιστα ισχύει ιδιαίτέρως αν επικεντρωθούμε στο **μοτίβο των συσχετίσεων** των προστατευτικών παραγόντων και της αντιξοότητας με την προσαρμογή.
- Η οικονομική κρίση ενδέχεται να (έχει ήδη) επιβαρύνει τους νεαρούς μετανάστες, αλλά **όχι μόνο**, καθώς η κοινωνική αντιξοότητα επιβαρύνει δυσανάλογα τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού (Masten & Motti-Stefanidi, 2008)...
- ...γι' αυτό οι παρεμβάσεις είναι σκόπιμο να μην περιορίζονται στους μετανάστες, αλλά να περιλαμβάνουν πολλαπλές ομάδες και επίπεδα ανάλυσης (Motti-Stefanidi et al., 2012).

Οι έρευνες που παρουσιάστηκαν

- Motti-Stefanidi, F., Asendorpf, J. B., & Masten, A. S. (2012). The adaptation and well-being of adolescent immigrants in Greek schools: A multi-level, longitudinal study of risks and resources. *Development and Psychopathology*, 24, 451-473.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papathanasiou, A., & Masten, A. (2008). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 235-261.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., & Masten, A. (2008). Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools. *International Journal of Psychology*, 43(1), 45-58.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., & Tandaros, S. (2011). Parent-adolescent conflict and adolescents' adaptation: A longitudinal study of Albanian immigrant youth living in Greece. *International Journal of Developmental Science*, 5, 57-71.
- Παυλόπουλος, Β. (2011, Νοέμβριος). *Διεργασίες επιπολιτισμού μεταναστών μαθητών: η οπτική των μαθητών, των γονέων και των εκπαιδευτικών*. Ανακοίνωση στην ημερίδα «Προσαρμογή και ψυχική υγεία μεταναστών και παλιννοστούντων μαθητών: διερεύνηση αναγκών και σχέδιο παρέμβασης», Αθήνα.
- Παυλόπουλος, Β., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2008, Μάιος). *Επιπολιτισμός, οικογενειακοί παράγοντες και προσαρμογή μεταναστών εφήβων: Διαχρονική προσέγγιση*. Ανακοίνωση στο 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής Ψυχολογίας, Αθήνα
- Pavlopoulos, V., & Motti-Stefanidi, F. (2012, August). *Acculturation strategies of immigrant youth as mutual accommodation in the context of intergroup relations*. Paper presented at the 13th Biennial EARA Conference, isle of Spetses, Greece.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., Καλογήρου, Σ., Θεοδώρου, Ρ., Μαρκούση, Δ., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2009). *Επιπολιτισμός και προσαρμογή μεταναστών εφήβων στο σχολικό πλαίσιο*. *Ψυχολογία*, 16(3), 400-421.
- Παυλόπουλος, Β., Μπεζεβέγκης, Η., & Γεωργαντή, Κ. (2012). *Εθνική ταυτότητα και ψυχολογική προσαρμογή εφήβων μεταναστών*. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές* (2η έκδ.). Αθήνα: Gutenberg.

Βιβλιογραφία

- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-34.
- Berry, J. W. (2006). Contexts of acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 27-42). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55(3), 303-332.
- Birman, D. (2006). Acculturation gap and family adjustment. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37, 568-589.
- Bourhis, R. Y., Moïse, L. C., Perreault, S., & Sénécal, S. (1997). Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach. *International Journal of Psychology*, 32, 369-386.
- *Eurobarometer 70. Public opinion in the European Union* (2010). European Commission. Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο: ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb70/eb70_full_en.pdf
- Eurostat (2011). *Migrants in Europe: A statistical portrait of the first and second generation (2011 edition)*. Luxembourg: European Commission. Διαθέσιμο στο <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (2010). *Στατιστικά στοιχεία για αλλοδαπούς και παλιννοστούντες μαθητές*. Αθήνα: ΙΠΟΔΕ. Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο: www.ipode.gr/
- Κόντης, Α. (2009). Ιθαγένεια και ενσωμάτωση μεταναστών. Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Ζητήματα κοινωνικής ένταξης μεταναστών* (σελ. 21-73). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Masten, A., & Motti-Stefanidi, F. (2008). Understanding and promoting resilience in children: Promotive and protective processes in schools. In T. B. Gutkin & C. R. Reynolds (Eds.), *The handbook of school psychology* (4th ed., pp. 721-738). New York: Wiley.
- Motti-Stefanidi, F., Berry, J. W., Chrysoschoou, X., Sam, D. L., & Phinney, J. (2012). Positive immigrant youth adaptation in context: Developmental, acculturation and social psychological perspectives. In A. S. Masten, K. Liebkind, & D. Hernandez (Eds.), *Realizing the potential of immigrant youth* (pp. 117-158). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M. J. (1936). Memorandum for the study of acculturation. *American Anthropologist*, 38, 149-152.
- Sam, D. L., & Oppedal, B. (2003). Acculturation as a developmental pathway. *Online Readings in Psychology and Culture*, 8(1). Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο: dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1072